

АГРАРНИЯТ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ – КОНВЕРГЕНТНОСТ И АКТУАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ

ас. д-р Пламен Петров, p.s.petrov@uni-svishtov.bg
Катедра „Аграрна икономика“
СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

Резюме: Спецификата на общата селскостопанска политика в Европа и организираните в хрониката на българската икономика реформи през последните 30 години налагат преосмисляне на пазарните позиции на икономическите агенти, имащи своето трайно присъствие в аграрния бизнес на страната. Независимо от това, че Оперативните програми към Европейските структурни фондове имат характера на нетен донор за укрепването на отрасъла през двата програмни периода, все още се наблюдава недостатъчно развит потенциал за правилна пазарна ориентация, слаба конвергентност и конкурентна форма, която да го направи монолитен фундамент от икономическата реалност, противостоящ на кризисния ефект от редица други сектори.

Ключови думи: аграрен сектор, агробизнес, конвергентност, аграрна политика

JEL: Q18, O20, E61

THE AGRICULTURAL SECTOR IN BULGARIA - CONVERGENCE AND CURRENT TRENDS

Assist. Prof. Plamen Petrov, PhD, p.s.petrov@uni-svishtov.bg
Department of Agricultural Economics
D. A. Tsenov Academy of Economics - Svishtov

Abstract: The specifics of the common agricultural policy in Europe and the reforms organized in the chronicle of the Bulgarian economy over the last 30 years require a rethinking of the market positions of economic agents, having their permanent presence in the agricultural business of the country. Despite the fact that the Operational Programs of the European Structural Funds have the character of a net donor for the strengthening of the industry during the two programming periods, there is still an underdeveloped potential for proper market orientation, weak convergence and competitive form to make it a monolithic foundation of economic reality, opposing the crisis effect of a number of other sectors.

Key words: agricultural sector, agribusiness, convergence, agricultural policy

JEL: Q18, O20, E61

АГРАРНИЯТ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ – КОНВЕРГЕНТНОСТ И АКТУАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ

ас. д-р Пламен Петров, p.s.petrov@uni-svishtov.bg
Катедра „Аграрна икономика“
СА „Д. А. Ценов“ - Свищов

Въведение

Спецификата на общата селскостопанска политика в Европа и организираните в хрониката на българската икономика реформи през последните 30 години налагат преосмисляне на управленската система в аграрния бизнес на страната. От тази гледна точка изследването на теоретико-методологическите основи на институционалните императиви на взаимодействието между публичните власти и стопанските структури при управлението и развитието на селското стопанство е от изключителна важност (Николова, 2020). Адекватното структуриране на този процес и изчерпателната информация за факторите, които влияят върху неговото протичане, дава максимални възможности на управленската информационна система да подпомага извеждането, реализацията и контрола на управленските решения (Станимирова, 2008). Основната част от изпълнението на тези решения в проекцията на един рационално осмислен подход, който капитализира със солидна индексация добавената стойност в аграрния сектор предполага намиране на инструментариум, чрез който се осигурява тясна логическа последователност и строен алгоритъм в разпределението на паричните потоци. В тази насока с подчертана валидност следва да се адаптира ролята на предприемачеството като икономическа (стопанска) дейност на хората във връзка с владенето, разпореждането и стопанисването на дадена собственост и комбиниране на ресурси за осъществяване на производство (бизнес) за собствена сметка и риск (Николова, 2017). Този процес е свързан с финансови, физически и социални рискове за получаване на съответната финансова печалба и лично удовлетворение (Николова, 2008). Неговата функция има свое идейно проявление в условията и на семейните кооперативи, където семейната единица има съществено влияние върху управлението и собствеността на бизнес организацията (Николова, 2018). Това управление се подпомага от отчетността на управляващите, дефинирана през призмата на: „Информационна система, която регламентира, интерпретира и предоставя информация, свързана с вземането на решения, планирането, контрола и регулирането на дейността...“ (Герганов, 2015). Посочената фундаментална постановка с още по-голяма сила откроява ролята на капитала за прогреса на отрасловото икономическо разнообразие (Ангелова, 1999). Паралелно с работната сила и земята, той е онзи основен ресурс, чието наличие се определя като залог за разширяване и модернизация в земеделието. Възможността за взаимната конвертируемост между производствените ресурси от един в друг прави възможно тяхното рационално съчетаване и на тази основа повишава ефективността от използването им. В тази връзка е необходима по-неотложна управленска мярка за налагането на рационален подход в подсилване на сектора и неговата трансформация към отрасъл за удовлетворяване потребностите от качествена и достъпна храна, където високотехнологичните преработвателни предприятия гарантират висока добавена стойност, успоредно с балансирано използване на

природните ресурси и подсигурана жизнеспособност на селските райони (МЗХГ, 2021).

Независимо от това, че Оперативните програми към Европейските структурни фондове имат характера на нетен донор за укрепването на отрасъла през двата програмни периода, все още се наблюдава недостатъчно развит потенциал за правилна пазарна ориентация, слаба конвергентност и конкурентна форма, която да го направи монолитен фундамент от икономическата реалност. Една от предпоставките за това е тенденцията на изпреварващ ръст вноса на месо, зеленчуци, плодове и други основни продукти пред износа и достигането му до нива от над седемдесет процента. Корекцията в рамките на така очертаната негативна тенденция би могла да се получи чрез прецизиране на институционалната среда и прилагането на по-ефективен контрол върху пазара на земеделска продукция, както и въз основа на изграждането на атрактивна финансова схема за привличане на работна сила, подпомагане и финансиране на дейностите по снабдяване с електроенергия, напояване и контрол на вноса. В противовес на посочената динамика позитивен пример за устойчиво осигуряване на продоволствените нива с изявена национална компонента е производството на зърнените култури, макар те да не са намират в остра симбиоза с потребностите на множество направления, по-важни от които са преработвателния сектор и животновъдния отрасъл. От тази гледна точка диверсификацията на селскостопанска продукция и дейности се разглежда като стратегия, която предлага възможност на предприемачите и земеделските производители да получат допълнителни доходи и да осигурят по-голяма заетост, в резултат на което тяхната зависимост от производството на субсидираните селскостопански стоки намалява (Nikolova, 2011).

Географското разположение на страната ни и даденостите, които тя притежава предполагат по-експанзивен подход в оформянето на политика за реално превръщане на сектора в приоритетен за българската икономика и създаването на закономерни адекватни позиции в сферата на европейските и световни търговски отношения. За да се програмира и изпълни алгоритъмът на подобна стратегическа активност, визираната политика трябва да се заложи в контекста на отчитане влиянието на световни, геополитически проблеми, сред които с особена важност стоят: флукуациите в цените на международните пазари, демографските кризи, промените на климата, болестите при животните и човека и много други (Народно събрание на Република България, 2021). По този начин би могло да се моделира онази реформа, която да превърне земеделието в България в устойчив и модерно ориентиран дял от икономиката със стратегическо значение за националната сигурност и визия към нови и пионерско ориентирани научно-изследователски проекти.

На тази основа за **обект** на изследването се определя аграрният сектор в Република България. Предметът на разработката фокусира върху икономическите измерения за конвергентност на агросектора в условията на динамично развиващи се промени през втори програмен период и осигурено членство в ЕС.

Изследователската теза, която ще бъде тествана в настоящата статия се формулира както следва: Липсата на ясна политика в аграрния сектор на Република България при все по-активно развиващи се международни търговски взаимоотношения предполага своеобразен тренд на влошени икономически показатели, чийто емпиричен профил се допълва от отрицателния търговски

баланс и осигурен продължаващо активен превес на вноса пред износа на селскостопански продукти.

Целта на разработката е да се проследи мястото на аграрния сектор в българската икономика, очертавайки неговата конвергентност и актуални тенденции.

Конкретните задачи, които се поставят в разработката са:

Първо. Характеризиране на конвергентността на аграрния сектор в България.

Второ. Подбор на показателите за измерване на конвергентността.

Трето. Систематизиране на бариерите за подобряване конвергентността на аграрния сектор в България.

В методически аспект изследването се базира върху използването и прилагането на сравнителния анализ, методите на дедукцията и индукцията, графичен метод и др.

Конвергентност на аграрния сектор в България

В настоящото изложение се споделя виждането за конвергентност на аграрния сектор спрямо неговите средни за ЕС равнища в контекста на развитие на българската икономика и търсене на корелациите на това сближаване със състоянието на общи макроикономически показатели, които се наблюдават в рамките на националното стопанство през втори програмен период от членството на България в ЕС.

За идентифициране на бариерите за конвергентност на аграрния сектор в България се използват показателите: БВП на глава от населението, дял на БДС от аграрния сектор, търговско салдо, използвана селскостопанска площ и брутна продукция от селско стопанство.

Анализ на БВП от населението

За изследваната периодика се наблюдава ръст в реално изражение на БВП със средна величина от 3,1%. спрямо базисната 2017 г. Регистрираната от НСИ за 2018 г. стойност на БВП по текущи цени се резултира в рамките на 109 695 млн. лв., което на глава от населението се равнява на 7984 евро или 7,2% повече спрямо приетата за базисна 2017 г.

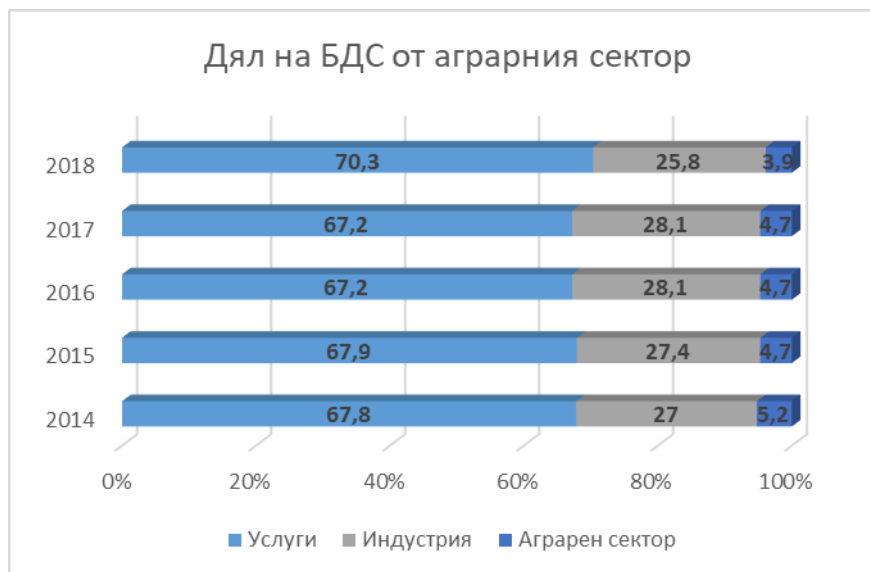
Фигура 1. БВП за периода 2014 – 2018г.

Източник: НСИ

През годините след 2014 българската икономика отчита устойчив и сравнително висок ръст на икономически растеж, обусловен от инвестиционното и индивидуално потребление. Въпреки това нашата страна има статут на все още догонваща по отношение средните за ЕС 28 равнища, което показва определени дисбаланси по отношение както на икономическото развитие, така и на качеството на живот.

Дял на БДС от аграрния сектор

Акумулираната от икономическите агенти заети в аграрния сектор добавена стойност за разглежданата 2018 г. се остойността в рамките на 3 698 млн. лв. по текущи цени, което е редуция с около 2% на годишна база в реално изражение спрямо предходната 2017 г. Трите отрасли в националната икономика диференцирани между индустрия, услуги и аграрен сектор от своя страна отчитат реален ръст с 3,5% и по текущи цени за 2018 г. възлизат на 95 119 млн. лв.

*Фигура 2. Дял на БДС от аграрния сектор
Източник: НСИ*

Общият дял на БДС от аграрния сектор остава пренебрежително малък спрямо отчетените стойности в рамките на утвърденото отраслово икономическо разнообразие. Непроменените в хода на три поредни години нива и наблюдавания тренд на макар и минимална редукция може да се детерминира като сигнал за спешно преустройство на сектора и постигане на стопанския интегритет на страната в тази област чрез осъществяване на иновации свързани с въвеждане на нови технологии, повишаване производителността на труда и подобряване на ефективността в разпределението на финансовите средства от отделни оперативни програми към европейски структурни фондове.

Търговско салдо

В рамките на проведеното проучване се наблюдава увеличаване на негативната тенденция по отношение изпреварващия ръст на вноса пред износа и генериране на отрицателно търговско салдо в размер на - 3 634 млн. лв. Описаната стойност надхвърля над два пъти регистрираните за предходната година нива. В този аспект анализът на платежния баланс на страната по данни от Българска народна банка за 2018 година демонстрира ръст на експортната дейност от 2,9%, което е с 1 553 млн. лв. повече спрямо разглежданата базисна година. Неговият дял в БВП възлиза на 50% и се калкулира в размер на 54 263 млн. лв. На този фон по-съществено увеличение до 57 897 млн. лв. се наблюдава при вноса където средния ръст за изследвания период е в границите на 6,8%. Отчетените нива тук съставляват 52,8% от БВП на страната.

Фигура 3. Търговско салдо
Източник: БНБ

Икономиката на България е добре интегрирана в еврозоната в резултат на създадените връзки в областта на търговията и инвестициите. На търговското икономическо пространство в ЕС се пада 69% от износа на България, докато 64% от вноса е от страните от ЕС (Германия — 12 %, Италия — 8 %, Румъния — 7 %). Резултатите на България обаче по подбрани показатели, свързани със стопанската среда, са по-лоши от резултатите на повечето държави членки от еврозоната. Основните предизвикателства са свързани и с институционалната рамка, включително корупцията и ефективността на публичната администрация. Установените макроикономически дисбаланси към 2018г. имащи отношение към комплекс от фактори, сред които с ключов акцент се отличават слабостите във финансовия сектор, комбинирани със сериозна задлъжнялост и необслужвани кредити в корпоративния сектор предполагат предприемане на структурни реформи за ускорено развитие на пазара на труда спрямо средните за ЕС равнища.

Анализ на използването на площите със селскостопанско предназначение

Настоящият анализ почива на виждането на Герганов за това, че селскостопанската площ е функция от комбинирането между обработваемата земя и горските пасища, пасищните комплекси и естествените пасища (Герганов, 2010). Към датата на изследването площите с целево селскостопанско предназначение на Република България се остойностяват в рамките на 5 226 194 ха, или близо 47 на сто от цялата територия на България.

Таблица 1. Обработваема земя, използвана земеделска площ и площ със селскостопанско предназначение за периода 2014-2017г. (ха)

ЗАЕТОСТ	2014	2015	2016	2017	2018
пшеница	1 305 733	1 151 225	1 215 684	1 197 768	1 237 736
ечемик	218 612	191 433	168 244	138 122	115 773
ръж и тритикале	37 020	24 190	30 909	30 639	29 767

овес	21 732	13 329	15 675	19 730	16 886
царевица	480 929	524 121	468 762	461 085	478 357
други зърнени	19 768	31 479	21 304	19 600	24 641
слънчоглед	877 538	851 245	887 845	934 715	859 910
тютюн	19 072	17 443	13 930	10 506	8 668
индустриални маслодайни култури	208 212	225 847	196 958	181 067	203 397
други индустриални култури	47 676	53 755	55 144	58 848	46 640
картофи	10 224	9 449	10 109	12 909	14 611
грах, фасул, бакла, леща и др. варива	4 877	24 617	33 928	78 389	103 445
пресни зеленчуци	29 394	37 538	46 527	33 312	35 483
разсадници					
едногодишни фуражни култури	7 206	6 871	14 223	17 705	18 152
ливади засети с бобови и житни култури	87 715	94 682	108 793	117 951	118 619
угар	92 268	235 150	191 537	159 959	149 683
оранжерии	1 412	1 314	1 419	1 520	1 606
ОБРАБОТВАЕМА ЗЕМЯ:	3 469	3 493	3 480	3 473	3 463
	388	688	991	825	370
Семейни градини	17 072	15 664	15 367	15 258	14 836
овощни насаждения	66 057	68 543	77 625	84 320	88 829
лозя – чиста култура	53 521	54 210	52 517	53 251	53 787
семейни трайни насаждения	4 791	8 522	8 222	8 220	8 312
разсадници	2 002	2 202	2 602	2 304	2 100
Общо трайни насаждения:	126 371	133 477	140 966	148 094	153 029
Оранжерии					
Постоянно затревени площи и ливади – овощни градини	1 363	1 368	1 384	1 392	1 399
	984	665	088	352	041
ИЗПОЛЗВАНА ЗЕМЕДЕЛСКА ПЛОЩ:	4 976	5 011	5 021	5 029	5 030
	815	494	412	529	276
Необработваема земя	216 125	191 258	193 228	194 873	195 918
ПЛОЩ СЪС СЕЛСКОСТОПАНСКО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ:	5 192	5 202	5 214	5 224	5 226
	940	752	640	402	194

Източник: МЗХГ, отдел „Агростатистика“

Използваната земеделска площ отбелязва минимално увеличение, достигайки през 2018г. размер от 5 030 276 ха., което е 45% от територията на страната. От своя страна незначителна редуция от 0,3% се наблюдава в нивата на обработваемата земя, която през същата година достига дял от около 69 на сто от използваната земеделска площ. През последната година от изследването овощните насаждения регистрират ръст от 5,3% спрямо предходната 2017г., като представляват 1,8% от използваната земеделска площ на страната. Делът на лозята в използваната земеделска площ е 1,7 на сто, а земите използвани за тяхното засаждане през последната година се увеличават с близо 536 ха. или 1%. Трябва да се отбележи, че на тази основа необработваемите земи включени в изложените в таблицата емпирични данни регистрират увеличение с 1 045 ха. или 0,5 на сто спрямо приетата за базисна 2017г.

Териториалната цялост на страната и покритието на нейната обща географска площ от 111 км² дават основание по този показател тя да бъде позиционирана в средата между страните членувачи в ЕС. Селските райони предлагат благоприятни икономически условия за развитие на разнообразна стопанска дейност и генериране на доходи в следните по-важни аспекти: благоприятен агроекологичен потенциал за отглеждане на различни земеделски култури; бързо развиващ се сектор на биологичното земеделие; високи изисквания на българските потребители към качеството на храните и предпочитание към местните храни; консолидирана и частично модернизирани

хранителна промишленост; увеличена експортна ориентация на производството; достъп до пазарите на ЕС и трети страни; традиция в дърводобива и горската промишленост и т.н. (Николова, 2018). Самата природа е тази, която излиза извън държавните граници на всяка една европейска държава. Това разбиране е в основата на Националната екологична мрежа (НЕМ) Натура 2000, като част от Европейската екологична мрежа. Тя е една от най-мощните и гъвкави системи, която отстоява разбирането, че успешното съхранение на природните ресурси в Европа е възможно само тогава, когато се мисли и действа на европейско ниво (Николова, 2015). В рамките на съотношението между селскостопанската земя и цялата налична територия по този показател България разполага със съпоставими за европейската общност нива. С относителен дял на земята за селскостопанско предназначение от около 47% от националната територия нашата страна е с близо процент над средното за ЕС равнище. Сравнително високата снабденост на населението със земя от селскостопанско целево предназначение спрямо европейските мащаби предполага откриване на хоризонт за оползотворяване потенциала за развитие на земеделието с ракурс към по-лесен достъп до земеделска земя, по-конкурентни цени и постигане на висок среден размер на стопанствата. В тази връзка ефективността на институционалната среда и действията на публичните власти по отношение на земята, която се намира под тяхна юрисдикция е от съществено значение за поддържане на конкретния териториален, производствен и пазарен баланс. В дългосрочен план би могло да се постигне по-детайлно фокусиране върху втория стълб на ОСП (ПРСР), чрез който да се финансират инвестиции и иновации във всички подотрасли на агросектора и без значение от размера на стопанствата. Така производителите ще имат повече възможности да отговарят на пазарните изисквания, оползотворявайки специфичните си предимства по най-добрия възможен начин (Николова, 2013).

Анализ на брутна продукция от селското стопанство

По данни от Министерството на земеделието, храните и горите брутна продукция в номинално изражение от отрасъл „Селско стопанство“ за 2018г. се калкулира на 8 155 млн. лв., което е с 123,5 млн. лв. повече спрямо 2017г. или бихме могли да отчетем ръст от 1,5%. Основни съставни нейни елементи тук са продукцията от растениевъдството и животновъдството, продукцията от неотделими второстепенни дейности и селскостопанските услуги.

Таблица 2. Показатели за селското стопанство за периода 2016 – 2018г. (млн. лв.)

	Показател	2016	2017/2016 (%)	2017	2018/2017 (%)	2018
1.	Стойност на продукцията от растениевъдството и животновъдството (по цени на производител ¹), в т.ч.:	6901,9	6,3%	7337,5	1,7%	7 460,6
1.1	Продукция от растениевъдството	5115,2	7,2%	5482,9	2,9%	5 642,0

¹ Цени на производител – цени, не включващи субсидии по продукти

1.2	Продукция от животновъдството	1786,7	3,8%	1854,6	-1,9%	1 818,6
2	Селскостопански услуги	439,8	5,8%	465,3	7,8%	501,7
3	Неселскостопански неотделими второстепенни дейности	218,8	4,5%	228,7	-15,7%	192,7
4	Стойност на брутната продукция от отрасъл Селско стопанство (по цени на производител ²) (р4 = р 1.1 + р 1.2 + р 2 + р 3)	7560,5	6,2%	8031,5	1,5%	8 155,0

Източник: МЗХГ

Съществена роля за покачването на стойностното изражение на брутната продукция от селското стопанство има растениевъдството, като ръст се наблюдава и при селскостопанските услуги. Трябва обаче да се отбележи, че механичното въвеждане на чужди техники за растежа на традиционни култури като царевица, пшеница и др., изискват използването на увеличени количества минерални торове и химически агенти за защита на културите, без да се вземат предвид негативните последици (Nikolova, 2016). В този смисъл преходът към биологичното производство на земеделските стопанства предоставя големи възможности по отношение не само за опазване на околната среда и биологичното разнообразие, но и подпомага икономическото и социалното развитие на селските райони (Николова, 2013). Стойностните измерения при брутната продукция от първия подотрасъл отбелязват ръст от 159,1 млн. лв. или 2,9% спрямо предходната година. Тенденцията в подотрасъл „Животновъдство“ е в противовес на посочените по-горе данни и отчита свиване с 36 млн. лв. или 1,9%. За разлика от селскостопанските услуги, които формират увеличение в размер на 7,8% другият структурен компонент на брутната продукция от отрасъла, а именно неселскостопанските неотделими второстепенни дейности бележат спад в рамките на 15,7%.

За разлика от средните за ЕС равнища, където брутната продукция на единица площ се калкулира в рамките на над 940 евро/ ха, при нас само към актуалната дата на изследването тази стойност е близо три пъти по-малка. Така очертаната динамика в развитието на приложения показател демонстрира съществения проблем на земеделския сектор, показвайки, че символичните нива на добавена стойност се проектират вследствие липсата на реформи в отрасъла, а не толкова на бързото и ефективно развитие на другите два основни сектора от икономиката на страната каквито са индустрията и услугите.

Заклучение

В геополитически план според утвърдените на сцената на международните отношения икономически взаимовръзки съществено място заема въпросът за неоползотворения ресурсен потенциал, който страната ни въз основа на съществуващите природни дадености притежава. Глобалните тенденции в развитието на аграрния сектор показват, че неговата функционална диспозиция разполага с капацитета да определи потребностите на отделните

² Цени на производител – цени, не включващи субсидии по продукти

групи икономически агенти не просто от продоволствена обезпеченост, но и от гледна точка на снабдяването им с биоенергия, текстилна промишленост, биопластмаси, фитофармация и др. В този аспект визуализираните природни дадености на страната по своята същностна характеристика откриват солидно предимство за развитие на модерен аграрен сектор чрез постигане на тясна симбиоза между институционалната среда, осигуряваща развитието на сектора и правилната политика за ефективно използване на почвата, климатичния фронт, биоразнообразието, горския ландшафт и морските граници.

Апликираните в излъчената разработка емпирични данни и динамиката в експлоатацията на селскостопанските площи налагат извода, че аграрния сектор в България все още не разкрива необходимия потенциал за налагане на сектора като модерен, мощен и динамичен дял от българската икономика с изявена конкурентна позиция в условията на търговските отношения. Това открива необходимост от дебат за намирането на комплекс от мерки, които да са в услуга на политиките по утвърждаване стратегическото му място. С оглед на така организираното стилистично направление основните препоръки, които биха подчертали успешното развитие на аграрния сектор в България се категоризират в рамките на някои от следните по-важни измерения: създаване на кооперативен модел между производители, преработватели и предприемачи за ускорена и по-ефективна бизнес комуникация; облекчаване на административните процедури за достъп до национално и европейско финансиране; оптимизиране разходите на отделните стопанства; задълбочаване на връзката между образователните центрове и практиката и създаване на по-широко приложими научно-изследователски проекти; инкорпориране на нови технологии за прецизно земеделие. Постигането на тази експертна амалгама, в чийто състав прозира нуждата от по-ясна политика, качествени управленски подходи и визионерски стил биха могли да превърнат страната ни в търсен партньор за европейско и международно коопериране.

Резултатите от осъщественото проучване позволяват да се направят следните обобщения и изводи относно актуалните тенденции и мястото на аграрния сектор в българската икономика, очертавайки бариерите пред неговата конвергентност.

От петте изследвани показатели, четири зависят от аграрната политика. Само използваната селскостопанска площ зависи от самите субекти и показва, че ресурсът земя се използва рационално.

Постигането на водещата цел - да се проследи мястото на аграрния сектор в българската икономика, очертавайки неговата конвергентност и актуални тенденции - потвърди валидността на изследователската теза: Липсата на ясна политика в аграрния сектор на Република България при все по-активно развиващи се международни търговски взаимоотношения предполага своеобразен тренд на влошени икономически показатели, чийто емпиричен профил се допълва от отрицателния търговски баланс и осигурен продължаващо активен превес на вноса пред износа на селскостопански продукти.

Независимо от представените идеи и виждания темата за аграрния сектор в България може да се определи за перманентно актуална, поради наличието на противоположни по посока на действие фактори и тенденции.

Използвани източници

1. Ангелова, В. (1999). Аграрна икономика. София. Университетско издателство „Стопанство“.
2. Герганов, Г., Блажева, В. & Грозева, Д. (2010). Икономика на аграрното предприятие. Свищов: АИ "Ценов".
3. Герганов, Г., Блажева, В. (2015). Управленска отчетност. Свищов: АИ "Ценов".
4. МЗХГ (2021). Визия на Република България за бъдещето на Общата селскостопанска политика след 2020 г. Изтеглено от Министерство на земеделието, храните и горите на 26.03.2021г.: <https://www.mzh.government.bg/bg/obsha-selskostopanska-politika-2021-2027-g/viziya-na-republika-blgariya-za-osp-2021-2027-g/>
5. Народно събрание на Република България (2021). Национална стратегия за устойчиво развитие на земеделието в България. Изтеглено на 26.03.2021г. от: https://www.parliament.bg/pub/cW/2015100109360443_NAC_STR_RAZV_SS.pdf
6. Николова, М., Линкова, М. & Ненова, Р. (2017). Аграрно предприемачество. Свищов: АИ "Ценов".
7. Николова, М. (2013). Биологичното земеделие – състояние и потенциал за развитие. Библиотека „Образование и наука“, бр. 31, АИ „Ценов“ Свищов. ISBN 978-954-23-0813-3.
8. Николова, М. (2015). Върху необходимостта от остойносттаване на екосистемните ползи. Сп. „Бизнес управление“, брой 2, АИ „Ценов“ Свищов.
9. Николова, М., Линкова, М. & Ненова, Р. (2018). Малък и семеен агробизнес. Свищов: АИ "Ценов".
10. Николова, М., Линкова, М. & Ненова, Р. (2018). Развитие на селските райони. Свищов: АИ "Ценов".
11. Николова, М. (2008). Ролята на аграрния предприемач за устойчиво развитие. Сп. Управление и устойчиво развитие, 3-4. Изд. ЛТУ.
12. Nikolova, M., (2016). Relationship between the Sustainable Models of Production in Agriculture and the Challenges to Their Development in Bulgaria. Journal of Economics and Development Studies, Vol. 3(4), ISSN 2334-2382 print, ISSN 2334-2390 on-line.
13. Nikolova, M., M. Linkova (2011). Risk diversification in the agricultural sector in Bulgaria. Amfiteatru Economic Journal, Vol. XIII, No. 29.
14. Николова, М. (2013). Състояние и предизвикателства пред българското земеделие след присъединяване към ЕС. Сборник научни трудове, РУ – „Ангел Кънчев“, том 52, серия 5.1.
15. Николова, М., Линкова, М. (2020). Състояние и проблеми при управлението и развитието на селското стопанство. Народно стопански архив, (1). Свищов: АИ „Ценов“.
16. Станимирова, М. (2008). Организация на бизнес консултантската дейност. Варна: „Наука и икономика“.

